

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫ
Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ
Ж.БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

Д.10.16.525 диссертациялык кеңеш

Кол жазма укугунда
УДК: 398.22 (575.2) (043.3)

ТОЙЧУБЕК КЫЗЫ ЖАЗГУЛ

“МАНАС” ҮЧИЛТИГИНДЕГИ ДИДАКТИКАЛЫК МОТИВДЕР

10.01.09 – фольклористика

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2017

Диссертациялык иш Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун “Манас”, фольклор жана акындар чыгармачылыгы” бөлүмүндө аткарылды.

Илимий жетекчиси: филология илимдеринин доктору, профессор
Акматалиев Абдылдажан Амантурович

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору, профессор
Байгазиев Советбек Орозканович

филология илимдеринин кандидаты
Абдубалиева Бактыгүл Жумакадыровна

Жетектөөчү мекеме: И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин кыргыз адабияты кафедрасы,
дареги: Бишкек ш., Т.Саманчин көчөсү, 10 а.

Диссертациялык иш 2017-жылдын 18-октябрында саат 15:00дө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтуна жана Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертацияларды коргоо боюнча түзүлгөн Д.10.16.525 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: Бишкек шаары, Манас проспектиси 101, Ж.Баласагын атындагы КУУнун 5-корпусу, 218 ауд.

Диссертациялык иш менен КР УИАнын борборлоштурулган илимий китепканасынан таанышууга болот, дареги: Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265.

Автореферат 2017-жылдын 18-сентябрында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты

Ыйсаева Н.Т.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Дидактиканын башкы максаты топтолгон турмуштук тажрыйбаны, илим-билимди, тарбияны урпактарга өткөрүп берүү болгон. Педагогиканын алкагында дидактиканын тарыхый өнүгүү жолу түздөн-түз тарбиялоо кызматынын жол-жоболору, эволюциясы катары каралат. Эгерде дидактиканы жалаң насаат айтуу, тарбия берүү багытынын бир гана танабы эмес, кеңири маанисинде, маселен, антропология, этнография, философия, эстетика, этно-поэтикалык эстетика өңүтүндө андап-түшүнө турган болсок, анда анын пайда болуп калыптануу башатында ириде фольклор тургандыгы айдан ачык. Себеби дидактика сыяктуу эле фольклор термини оболу (англ.*folk-lore* — «элдик даанышмандык») — элдин турмушун, жашоого карай көз карашын, өмүрдөгү идеал, принциптерин эл чыгармачылыгы аркылуу көркөм чагылдыруу дегенди билдирет.

Кыргыздын улуттук дүйнө тааным философиясы азыркы учурда да ата-бабаларыбыз муундан муунга оозеки өткөрүп жүрүп олтурган көркөм сөз мурасында сакталып турат. Бул тууралуу Чокон Валиханов: «Манас» – кыргыз элинин турмуштук энциклопедиясы. Анда алмустактан берки аңыздарынан баштап, ар кылымда калк өз башынан кечирген азап-тозокту, кубаныч-шаттыкты, каада-салттын, ырым-жөрөлгөсүн, нарк-насилдүү нускасын бир эпопеяга батырган» [Валиханов Ч.Ч. “Манас” героический эпос киргизского народа. – Фрунзе, 1968. – С. 38-41] деп жазып кеткен. Демек, эпостогу дидактика курулай акыл-насаат айтуудан алыс, поэтикалык формада эпикалык кейипкерлердин жүргөн-турганы, кылган-эткени аркылуу улам кийинки жаш муундун аң-сезимине таңуулоосуз сиңген.

Мындан улам “Манас” үчилтигинде, деги эле оозеки мурастарыбыздын бардыгында кезиккен акыл-насаат, макал-ылакапта чагылдырылган дидактикалык мотивдердин жашоо-турмушубузда, таалим-тарбиялык ролу өтө маңыздуу.

Талапсыз чындык, Манастын эл үчүн жасаган эрдиктери, акылман абаларынын жана анын чоролорунун жүрүм-туруму, өз ара мамилеси, сый-урматы, жаш муун үчүн үлгү, сабак ала турган тарбия болуп кызмат кылат. Эпостун сюжетинде сүрөттөлгөн ар бир каармандын образы, алардын иш аракети аркылуу көркөм шөкөттөлгөн мотивдердин бардыгында сан кылымдык таалим-тарбия камтылган. Эпостогу дидактикалык мотивдерди таап, алардын идеялык-көркөмдүк маанисин ачып, талдап берүү учурдун талабы. Иштин актуалдуулугу да ушунда.

Диссертациянын темасынын негизги илимий иштер менен болгон байланышы. Илимий изилдөөнүн темасы КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун илимий иштеринин планы менен дал келет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Иштин негизги максаты – манасчы С.Каралаев менен С.Орозбаковдун айтуусундагы “Манас” үчилтигиндеги дидактикалык мотивдерге системалуу анализ жүргүзүү,

байыртадан келе жаткан таалим-тарбия салттарынын алкагында талдоо жана алардын бүгүнкү күндөгү моралдык-эстетикалык маанисин көрсөтүү.

Бул негизги максатты иш жүзүнө ашыруу үчүн төмөнкүдөй **милдеттерди** алдыбызга койдук:

- “Манас” үчилтигиндеги дидактикалык мотивдердин идеялык-эстетикалык зарылдыгын аныктоо;

- “Манас” үчилтигиндеги сюжет курууда, композициялык түзүлүшүндө, көркөм образдар системасындагы дидактикалык мотивдердин көркөм функциясын аныктоо;

- “Манас” үчилтигиндеги кенже жанрлардын (макал, ылакап ж.б.) көркөм-эстетикалык кызматын аныктоо;

- Ынтымак, ар намыс, биримдик ж.б. этикалык категориялардын эпикалык-көркөмдүк интерпретациясына талдоо жүргүзүү;

- Үй-бүлө темасынын “Манас” үчилтигинде көркөм чагылышын анализге алуу (Сагымбай, Саякбайдын варианттарынын негизинде);

Илимий иштин жаңылыгы. С.Орозбаков менен С.Каралаевдин варианттарындагы дидактикалык мотивдер биринчи жолу илимий системага салынып, алардын идеялык-эстетикалык кызматы, диссертациялык деңгээлде алгачкы изилдөөнүн жазылышы, иштин жаңылыгы болуп эсептелет.

Иштин теориялык жана практикалык мааниси. Фольклористика жана манастануу багытында “Манас” үчилтигиндеги дидактикалык мотивдерди талдоо боюнча комплекстүү талданган илимий эмгек буга чейин жазылбаган. Диссертация бул багыттагы кийинки эмгектерге саамалык катары көмөк көрсөтүп, кийинки изилдөөчүлөргө таяныч болуп бермекчи. Изилдөөнүн жыйынтыктарын жана материалдарын манастанууда, мектептерде, ЖОЖдордо сабак өтүүдө жана жалпы эле фольклористика боюнча окуу куралдарын жазууда, атайын курстарда, дипломдук, курстук иштерди аткарууда колдонсо болот.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

- Дидактикалык мотивдер “Манас” үчилтигинин сюжеттик курулушунда, образдар системасында активдүү идеялык-көркөмдүк кызмат аткарат;

- С.Орозбаков менен С.Каралаевдин вариантындагы дидактикалык мотивдерди талдоого алуу буга чейинки изилдөөлөрдө жалпы мүнөздө болуп, учурда заманбап фольклористиканын талабынан алып кароо зарылдык катары күн тартибинде турат;

- Үчилтиктеги таалим-тарбиялык мотивдер чыгармадагы образдардын (Чыйырды, Каныкей, Бакай, Кошой, Акбалта) жүрүм-турум, сүйлөгөн сөздөрү, иш-аракеттери менен тыгыз байланышта берилип, чыгарманын сюжеттик бүтүндүгүн камсыз кылууда зор роль ойнойт;

- Эпостогу дидактикалык маанидеги ынтымак, ар намыс, биримдик өңдүү этикалык категориялар оң, терс сапаттарды алып жүрүүчү каармандардын иш аракеттери аркылуу поэтизацияланат;

– Манастын эр жеткенде эгин эгип, Аккула сындуу тулпарга ээ болушу, Бөлөкбай устанын жоо-жарак жасоодо, Каныкейдин жоо кийимин даярдоодо, Каныкейдин, Айчүрөктүн бала тарбиялоодо өзгөчө айкын көрүнгөн сапаттары муундар ортосундагы руханий-адептик уланмалуулуктун жана өтмө катыштын мыйзам ченеми менен азыркы учурдагы жаштарга бийик үлгү, сабак боло алат;

– Эпостогу каармандардын сөзүндө, иш аракетинде, жүрүм-турумунда сиңирилген таалим-тарбиянын элементтери, камтыган поэтикалык формулалар, туруктуу көркөм сөз айкаштары, көркөм сөз каражаттары, көркөм ыкмалар акындык өнөрдө санат-насыят, үлгү формасындагы ырларда улантылып, же тетирисинче акындардын ырларындагы таалим-тарбиялык маанидеги саптар “Манас” үчилтигинде кездешкен учурлар арбын.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Диссертациялык иште “Манас” эпосунун С.Каралаев менен С.Орозбаковдун варианттарындагы дидактикалык мотивдерди иликтөөгө алуу, эпосто кездешкен насааттардын акындардын ырларында кездешип жаткандыктан алар менен байланыштуулугун салыштырып, окшоштуктарды, өзгөчөлүктөрдү аныктоо диссертант тарабынан жеке жүргүзүлгөн. Диссертацияда сунушталган ой-пикирлер, көз караштар, изилдөөдөн алынган илимий корутунду, жыйынтыктар диссертанттын өзүнө таандык.

Изилдөөнүн натыйжаларынын апробацияланышы. Диссертация КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун “Манас”, фольклор, акындар чыгармачылыгы” бөлүмүндө, институттун Окумуштуулар кеңешинин кошмо жыйынында талкуудан өткөн. Иштин айрым бөлүмдөрүнүн материалдары боюнча республикалык масштабда өткөрүлгөн илимий конференцияларда докладдар жасалып, мезгилдүү басма сөз беттерине макалалар жарык көргөн.

Диссертациянын жыйынтыктарынын жарыяланышы. Иштин негизги мазмуну коллективдүү жыйнактарга, КР ЖАК тарабынан белгиленген илимий журналдарга жарыяланган. Россиялык РИНЦ системасына кирген “Проблемы современной науки и образования” жана «Academy» журналдарына макалалар жарыяланды.

Диссертациянын түзүлүшү. Изилдөө иши киришүүдөн, эки бөлүмдөн, корутунду жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө иштин жалпы мүнөздөмөсү, алдына койгон максат, милдеттери, методологиялык негизи, жаңылыгы, теманын актуалдуулугу, коргоого сунуш кылынган жоболор, изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы чагылдырылды.

Биринчи глава “Манас” – элдик оозеки өнөрдүн көркөм антологиясы” деп аталат. “Дидактикалык мотив – “Манас” эпосунда идеялык-эстетикалык зарылдык” деген биринчи бөлүмдүн биринчи

параграфында эпостогу дидактикалык мотивдердин идеялык-эстетикалык зарылдыгы тууралуу маселелер каралат.

“Манас” – эпосу кыргыз элинин энциклопедиясы, көөнөрбөс мурасы, түгөнбөс кенчи. Эпосто кыргыз элинин тарыхы, жашоо-турмушу, маданияты, үрп-адат, каада-салт оюндары камтылган. Анын баалуулугу, улуттук маданиятта узак мезгил бою көөнөрбөс болуп жашап келе жатышынын сыры да ушунда. “Манас” эпосунда таалим-тарбия берүүчү, акыл-эстүүлүккө, эмгекчилдикке, адамкерчиликке, элин-жерин сүйүүгө, адымдык асыл сапаттарга, ар кандай кыйынчылыктар менен күрөшө жана жеңе билүүгө тарбиялаган чыдамкайлыкты үйрөтүүчү насааттар, кыргыз элин ынтымакка, биримдикке, биртууган элдердин ортосундагы достук мамилени чыңдоого, ынтымакта жанаша жашоого үндөгөн идеялар жогорку көркөмдүктө чагылдырылган.

Албетте, жаңыланган техниканы өздөштүрүп, дүйнө эли бара жаткан ыкчам ыргактан артта калбай, жаңылыктар менен таанышуу керек, кошуна мамлекеттердин маданиятын билүү керек. Бул өнүгүп-өсүүгө чоң таасирин тийгизет. Бирок “Өткөндү билбей туруп жаңыны жаратуу мүмкүн эмес” – деп акын Сүйүнбай Эралиев айткандай [Сага айткан сыр: Чакан ой жүгүртүүлөр, эсселер, экспромттор. – Толукталып 2-бас. – Бишкек: Шам, 1999. – 98-б], ата-бабаларыбыздан калган улуу мурастарыбызды өз турмушубузга өрнөк кыла жүрүшүбүз керек. Өз тарыхыбызды, маданиятыбызды билбей, алардан үлгү албай туруп эч качан ийгиликке жетише албайбыз. Бүгүнкү ааламдашуу да күн санап жаңыланган техниканын арааны ургаал жүрүп турган мезгилде жаш муундар көбүнчө чет эл маданиятынын таасиринде калып, улуттун нукура салт-санаасынан жат тарбия алып, жан кейите турган иштерди жасап жаткандыгы баарыбызга маалым.

Ушундай жаман сапаттардан арылууга, жалпы эле жакшы сапаттарга, адам болууга тарбиялоочу дидактикалык мотивдер “Манас” эпосунда жыш кездешет. “Дидактика – бул бардыгын бардыгына үйрөтүүнүн универсалдык искусствосу” деп, улуу педагог Ян Амос Коменский таасын белгилеп кеткендей [Коменский Я.А. “Великая дидактика” (избр. главы (по хрестоматии. - М.: Просвещение, 1988 – С.45], тарбиялоо ишмердүүлүгү өтө чоң чеберчиликти, эмгекти, жөндөмдүүлүктү, чыгармачылыкты талап кылган татаал жана көп кырдуу процесс. Жалпылап айтканда “дидактика – коомдук турмуштун материалдык талаптарына ылайык пайда болуп, өсүп-өнүгүп жаткан илим [Дидактика. - Бишкек, 2009. - 8-б]. Адамзат коомчулугу тиричиликтин түрдүү тармактары боюнча турмуштук тажрыйбаларын жана билимдерин акырындык менен системалап, илим казынасына жыйнап келген. Коомдун тынымсыз өнүгүүсүн камсыз кылуу үчүн улам жаңы муундарды рухий байлыктарга ээ кылуу зарылдыгы келип чыккан. Өзүнүн жазмасы жок эл, анын ичинде кыргыз эли да, кылымдар бою башынан кечирген нечен түрдүү кайгы-муңу менен кубанычтарын, жоокерчилик менен ата конушундагы бейпил күндөрүн, өз элинин тарыхын, маданиятын, тилин оозеки чыгармаларда фольклордо сактап жана байытып келген.

Фольклор кылымдар бою муундан-муунга өтүп өркүндөп, байып, жетилип келген элдик кенч. Улам жаңы муундарды турмуш сабактарына үйрөтүп, тарбиялап даярдоодо дидактиканын ролун дал ушул оозеки үлгү-мурастар аткарып келген. Бул терминден “дидактикалык чыгармалар”, “дидактикалык адабият”, “дидактикалык поэзия” деген булар тууралуу кошумча аталыштар келип чыккан. Ал эми “мотив” – (фр. – күү, обон) – сюжетте каармандардын кандайдыр бир иш-аракеттерди аткарышынын себептери, ошол ишти аткарууга түрткү берген психологиялык жагдайлар» [Адабият терминдеринин түшүндүрмө сөздүгү. – Фрунзе: Мектеп, 1987. - 56-6]. Мотив (лат. moveo — “двигаю”) — простейшая составная часть сюжета. Мотив (по Ю. Е. Берёзкину) — образ или эпизод или совокупность образов или эпизодов, встречающиеся более чем в одном фольклорно-мифологическом тексте. Б.В. Томашевский өзүнүн «Теория литературы. Поэтика» деген эмгегинде мотив деп: «Тема неразложимой части произведения называется мотивом. В сущности — каждое предложение обладает своим мотивом» деп белгилейт. «Мотив – (фр. от лат. motives – подвижный) – простейшая содержательная (смысловая) единица художественного текста в мифе и сказке» деп аталып келген [Краткая литературная энциклопедия. - Т.4. - С. 995]. Окумуштуулар белгилеп өткөндөй, мотив бул каармандардын кайсы бир ишти аткаруу себептери, аткарууга түрткү болгон психологиялык жагдайлар. Жалпылап алганда чыгармадагы каармандардын үлгү болорлук, сабак болорлук, тарбиялык мааниси терең, жакшы адам болууга үндөй турган, адамкерчиликке жалпы эле гумандуу сапаттарга тарбиялай турган иш аракеттерин дидактикалык мотив катары эсептесек болот.

Кыргыз фольклорундагы жанрларды классификациялоодо лирикалык, эпикалык жана дидактикалык деп бөлүштүрүлөт. Дидактикалык тек өз кучагына ар кыл жанрларды камтыйт. «Кыргыз фольклорунда башка элдерде анча учурай бербеген санат, насаат, терме, үлгү, үгүт, нуска сыяктуу аталыштары башка-башка болгону менен ички мазмуну, сырткы түзүлүшү бири-биринен анча айырмаланбаган үлгүлөрү кездешет. Ал эми дүйнө элдеринин бардыгынын фольклорунда терең орун алган макал, ылакап, табышмак, тамсил жанрлары да ушул текке жатат» [Кыргыз адабиятынын тарыхы. – Бишкек, 2004. - Т.1. - 207-6]. Окумуштуулар арасында кийинки төрт жанр кайсы текке жатары жөнүндө бирдиктүү пикир жок. Мисалы, белгилүү изилдөөчү В.Е. Гусев макал, ылакап, табышмакты эпикалык текке жаткырбаган дүйнөлүк атагы бар фольклорист В.Я.Пропко каршы болуп: «Алар эпикалык тектин негизги касиетине ээ, анткени, эл массасынын объективдүү чындык кубулушту типтештирген же объективдүү тарыхый, социалдык турмуштук тажрыйбасын жөнөкөй баяндоочу формула болуп саналат» – дейт [Гусев В.Е. Эстетика фольклора. – Л., 1967. – С.113]. Негизинен, аталган жанрлардын ички мазмунун дидактикалык тектин негизги белгилеринин бири адамды ыймандуулукка, асыл адамкерчиликке, терең акылмандыкка, тапкычтыкка тарбиялоо түзөт. Экинчиден, муну алардын кыргыздын нагыз дидактикалык поэзиялары санат, насыят, терме, үлгү, үгүт

нускалар дидактикалык жанрдын негизин түзөт [Кыргыз адабиятынын тарыхы. - Т.1. - 207-6].

“Манастагы” насаатка толгон кээ бир ыр түрмөктөрүн анализдеп көрсөк, алардын түрк руна жазмалары менен байланышын байкай алабыз” – деп окумуштуу Р.З.Кыдырбаева да белгилеп өтөт [Кыдырбаева Р.З. Кыргыздардын оозеки маданиятынын калыптанышындагы тарыхый көркөм өбөлгөлөр. – Бишкек, 2009. - 50-6]. “Манас” эпосуубузда кездешкен кээ бир дидактикалык ырлардын үлгүсүн акындардын ыр саптарынан да кезиктиребиз. Бул демек акындардын көпчүлүгү байыртадан булак сымал башат алып, кийин “Манас” сымал океан-мухитке топтолгон казынадан азыктанып, ушундай ырларды жараткан. Ушул өңүттөн ой жүгүртсөк, оозеки көркөм сөздү аздектеген ырчы-жомокчулардын сан-миндеген мууну “Манас” үчилтигинен түптөлгөн дүйнөтааным кору менен азыктанып, аны турмушуна сиңире билип, ийгиликтерге жетип, жалпы улуттун уюткулуу маданиятын түптөп келген.

Санат-насыят, термелерде адамдардын мүнөзүндөгү оң-тетири, жаман-жакшы сапаттары салыштырылып, теңештирилип, угуучуларга акыл-насаат катары багышталып, аларды адеп-ахлакка, ыймандуулукка, жалпы эле бийик адамкерчиликке чакырат. Санат, насыят ырлары көп учурда макалдатып, ылакап түрүндө да айтыла берет. Бул бир жагынан макал менен ылакаптын ырга айланышын көрсөтсө, бир жагынан санат, насаат, терме ырларынын макал, ылакаптардын мындай бири-бирине өтүп турушу, аларда берилген идеянын ортоктош жалпылыгында.

Бул санат-насыят ырлары бир эле кыргыздарда эмес, жалпы түрк элдеринде кеңири таркаган жанр экендигине, анын байыртадан бери эле жашап келе жаткандыгына Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” жана Махмуд Кашкаринин “Түрк тилдер сөздүгү” деген эмгектери жана Орхон-Енисей эстеликтериндеги жазуулар далил. Бул эстеликтерде насааттар, сөз берметтери да аябай көп кездешет. Мындан сырткары санат, насыят ырлары кийинки доорлордо Калыгул, Арстанбек, Молдо Нияз, Молдо Кылыч, Жеңижок, Токтогул, Барпылардын чыгармачылыгында өзгөчө орунга ээ болгонун да айта кетсек болот. Анткени, бул акындардын ырлары бүгүнкү күндө да актуалдуулугун жоготпой, жаш муунду тарбиялоодо өзгөчө орунду ээлеп, эл арасында кеңири колдонулуп келе жатат. Көбүнчө эл арасында колдонулуп келген санат, насаат ырларында айтылып келген ойлор макалдаштырылып берилгендиктен экөөнү айырмалоо кыйынчылык туудурат. Мисалы, “Манас” эпосунун сюжетинде кезиккен кээ бир тарбиялык мааниси бар дидактикалык ыр саптарын Токтогулдун ырларынан да кезиктире алдык. Мазмундук, маңыздык жактан, сөздүк курулуш формасы жактан окшоштуктар бар. Мисалы, Сагымбай Орозбаковдун вариантындагы “Манас” эпосунда мындай деген саптарды кезиктирсек:

Эр эшиги сом темир,

Эритмекке эр керек

[Орозбаков С. “Манас” эпосу. – Фрунзе: Кыргызстан, 1980. - Т.2. - 271-6]

Ал эми “Сейтек” эпосунда:

*Калың кара жедигер,
Кан эшиги кыямат
Басып кирчү эп керек.
Хан көңүлү зом темир,
Эритүүгө эп керек*

[Каралаев С. “Сейтек” эпосу / түз.: Жайнакова А. – Бишкек, 2013. - 30-б].

Бул саптарды Токтогулдун ырларынан да таптык. Мисалы:

*Эрдин күчү – сом темир,
Эритүүгө эр керек.
Эч оокатың болбосо,
Эгин айдаар жер керек.*

[Сатылганов Т. Чыгармаларынын эки томдук жыйнагы. – Фрунзе: “Адабият”, 1989. – Т.1. - 50-б] – деген окшоштуктарды көрүүгө болот.

Мына ушундай көрүнүштөрдөн улам санат-насыят ырларын таланттуу акындар, манасчылар, жараткандан кийин, алар эл арасына кеңири тарап, макал, ылакаптарга айланып, жашап калгандыгын, ошондой эле айрым учурларда мурдатан калыптанып, колдонулуп келе жаткан макал-лакаптар эпостун структурасында кеңейтилип, өздөштүрүлүп, параллелизм, салыштыруу сыяктуу көркөм ыкмалар аркылуу санат-насыят үлгүсүндөгү каармандык речь, айтуучулук баяндоо формасына ээ болорун белгилөөгө болот. Мисалы, Семетей жаңы гана кыргыз жерине келгенде Көбөш экөө уруша кетишет. Ошондо Көбөшкө болушмакчы болгон Абыкени Бакай мындай насаат айтып токтотот:

*Кыя тартып сууруса,
Кызуусу кумар кылычтын,
Кызыл ала мушташсак*

Залалы жаман уруштун [“Семетей” эпосу. - 1-кит. / түз.: Жайнакова А. – Бишкек, 2013. - 284-б].

Мындай мааниде айтылган насаат ырлар эпосто арбын. Көбүнчө эпосто ушул маанидеги насааттар Манасты жана анын чоролору жортуулга аттанарда жана ич ара болгон чыр-чатактарда дайым акылман адамдар өз насааттарын айтып туура жол көрсөтүп, ынтымактуу, биримдиктүү болууга чакырып келишкен. Үчилтиктин сюжетинде камтылган идея, каармандардын жасаган иш-аракеттери, айткан акыл-насааттары, аткарган кызматтары бүгүнкү күндө да актуалдуулугун жоготпостон жаш муунду тарбиялоо ишинде зор маани-маңызга ээ.

Биринчи бөлүмдүн экинчи параграфы «Манас» үчилтигиндеги **дидактикалык мотивдердин функциясы (сюжет, композиция, көркөм образдар системасына байланыштуу маселелер)** деп аталат.

Сюжет жана композицияны ар түрдүү аспектиде изилдөө. “Сюжет – баарыдан мурда коомдук өнүгүүнүн карама-каршылыктарын чагылдырган окуялардын системасы. Сюжеттин жаралышы турмуштун өзү менен шартташып, өзүнүн конкреттүү мазмуну боюнча мүнөздөр менен

бекемделип турат [Манасчылар – кыргыз элинин руханий инсандары. С. Орозбаковго - 125 жыл. “Манастын” 1000-жыл. карата. – Бишкек, 1993. – 85-б].

Эпосто Манастын жарык дүйнөгө келгенден баштап, бул дүйнөдөн өткөнгө чейинки окуяларда камтылган анын эл үчүн жасаган иш аракети жана чоролоруна, Манаска, Семетейге акыл-насаатын айтып келген Бакай, Кошой, Акбалта, Чыйырды, Каныкейдин иш-аракеттеринин логикалык маңызында таалим-тарбиялык ойлор жатат. “Манас” үчилтигинин сюжетинде жолуккан кырдаалга жараша айтылган дидактикалык саптар, каармандардын жасаган иш аракетиндеги дидактикалык мотивдер – келечек муунга татыктуу тарбия берүүнүн бирден бир энциклопедиялык жыйнагы.

Улуттук, уурулук, мамлекеттик саясат, идеология, тарых, табияттаануу, турмуш-тиричиликтик тажрыйба, таалим-тарбия, илим-билимдин башаттары сыяктуу синкреттүү мазмундуулукту, өзүнө синирген фольклордук чыгармачылыктын табиятына ылайык дидактикалык мотивдер “Манас” эпосунун сюжетинде активдүү колдонулат.

*Өтүрүк сөз-өлгөн сөз,
Жалган айткан жаман сөз.*

*Убал кылбай бирөөгө,
Укканыңды айтпагын,
Көрмөйүнчө көз менен,
Айтып келбе бу жерге,*

Бирөө айткан сөз менен [Орозбаков С. “Манас” эпосу. – Фрунзе, 1978. - Т.1., 165-б]

Каармандардын диалогунан турган бул сюжеттик эпизоддо окуя өнүктүрүлүү менен катар калп айтпоого, өз көзүң менен көрүп туруп ошонун чын экенинин далилин билгенде гана айтып жүр деген насаат кошо камтылган. Башка бир учурдан мисал алалы: эл кыйынчылыкка батып, аларга баш көз болуп оң жолду көрсөтүп турган элге хан, башчы керек экендигин, башчысы болсо эл кор болбойт деп элге ушунча эрдин ичинен бирөөнү хан көтөрөлү дейт:

*Өкүм болбой өнүкпөйт,
Өзүнчө бу журт жөнүкпөйт.
Башчысы болбой маарыбайт,
Баш аламан жарыбайт.
Ханы болсо кор болбойт,
Жарактуу киши зар болбойт.
Жайыт болбой мал болбойт,
Жабылса кытай жан койбойт.
Бекери болбой бек болбойт,
Бекер жатыш эп болбойт.
Каары болбой хан болбойт,
Дене болбой жан болбойт.
Тегерегиң баары жоо,
Тепсесе душман жан койбойт.*

Калкалайм десең жаныңды,

Көтөрүңөр ханыңды [Орозбаков С. “Манас” эпосу. – Фрунзе, 1978. – Т.1. - 265-

б]

“Таң калаарлык поэтикалык көрүнүш, – деп жазат Р.З. Кыдырбаева, – оозеки айтылып жаткан учурда, манасчы ойлонбой туруп эле ушундай рифмаларды төгүп салды деп ойлойсуң – бирок бул эбегейсиз акындык талант менен чоң эмгектин натыйжасы” [Манасчылар – кыргыз элинин руханий инсандары. Китепте: Кыдырбаева Р.З. С.Орозбаков “Манастын” салттарын сактап өнүктүрүүчү. - Бишкек, 1993. - 14-6]. Жогоруда айтылгандай, “Манас” үчилтигинин сюжетинде, каармандардын жасаган иш аракетинде катышкан дидактикалык мотивдер келечек муунга татыктуу тарбия берүүнүн бирден бир энциклопедиялык жыйнагы экендигин эпостогу каармандардын аткарган кызматынын негизинде ачып бердик. Мисалы эпосто катышкан Бакай, Акбалта, Кошой сыяктуу акылман карыялардын Семетейге, Сейтеке насааттарын айтып, ал насааттар аркылуу алардын эл-жерди коргоодогу функцияларын улам кийинки сюжеттерде муундан-муунга өтүп жаткан балдарды тарбиялоодогу милдеттерин Манастан, Семетейге, Семетейден Сейтекке өтүп жаткандыгын жогорудагы берилген мисалдардын негизинде “Манас” үчилтигиндеги сюжет курууда композициялык түзүлүшүнүн көркөм образдар системасындагы дидактикалык мотивдердин көркөм функциясын анализге алдык.

Үчүнчү параграф **“Манас” үчилтигиндеги макал-ылакаптардын идеялык-эстетикалык кызматы**” деп аталып, бул параграфта үчилтиктеги макал-ылакаптар талдоого алынат.

Макал менен ылакап – жер жүзүндө жашаган ар бир калктын элдик оозеки казынасын көркүнө чыгарып турган майда бирок маанилүү жанрлардан. Макал менен ылакап тегин жерден чыкпайт, ал сөзсүз асылдык менен аруулукту, айкөлдүк менен баатырлыкты, акыл парасаттуулук менен даанышмандыкты, мээнеткечтик менен чыдамдуулукту даңазалоо менен катар эле өйдө менен төмөндү, бийиктик менен пастыкты, көрөгөчтүк менен тайкылыкты, эмгекчилдик менен жалкоолукту, ак ниеттик менен ичи тарлыкты салыштыруу аркылуу жаман менен жакшыны ажыратып түшүнүү альтернативасын ар бир кишинин жеке тандоосуна коёт.

“Манас” эпосу макал-ылакаптарга өзгөчө бай. “Манас” эпосу өзүнүн көркөм поэтикалык түзүлүшүнө элдик оозеки чыгармачылыктын бардык үлгүлөрүн камтып, манасчылардын нечендеген муундары аркылуу муундан муунга, атадан балага өтүп отуруп, бүгүнкү күндө өтө көркөмдөтүлгөн деңгээлдеги классикалык чыгарма катары бизге жетип отурат» [Манасчылар — кыргыз элинин руханий инсандары. Китепте: Садыков Б. “С.Орозбаковдун вариантындагы элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүнүн мыйзамченемдүү сакталышы”. - Бишкек, 1993. - 76-6]. Эпосто макал ылакаптардын дидактиктык мааниси өтө маанилүү, анткени, каармандардын мүнөздөрүн, ички дүйнөсүн, турмушка болгон көз карашын, кылык-жоругун, жасаган иш аракетин көрсөтүү үчүн кезеги келгенде макал жардамга келет. Макал аркылуу эпостун көркөмдүк деңгээли артып, чыгарманын мазмуну

тереңдеген. «Эпостогу макал-лакаптар ыр саптары менен айкалыша келип, ыргакка ылайык структуралык анча-мынча өзгөрүүгө учурап, сүрөттөлүп жаткан окуянын, көрүнүштүн көркөм, элестүү сүрөттөлүшүнө көмөктөшүп кошумча маани кийирип турат. “Мурут бар жерде сакал бар, мурунтадан макал бар” [Орозбаков С. 2-китеп, 15-б] деген саптардын өзү макал болсо дагы, байыртадан эле элде, элдин сүйүктүү чыгармасы “Манаста” макалдардын колдонулгандыгын айгинелейт» [“Манас энциклопедиясы”. – Фрунзе, 1985. – Т.1., 390-б]. Мисалы, эпостун текстиндеги:

*Үйүр сагынып ат келет,
Эл сагынып эр келет,
Эл башына күн түшсө,
Элди баккан эр келет.*

– деген макалдар биринчиден, Манас баштаган эрлердин, баатырлардын чыгышын эпостук сюжеттин түйүндөлүш бөлүгүн түзгөн “эл башына күн түшүп” кыргыздар өз жеринен сүрүлгөн кырдаал зарылдыктын келип чыккандыгын тастыктап турса, экинчиден, жаш уландарды эл башына күн түшкөндө дайым элдин намысын коргой турган жигит керек экендигин жана ошондой кыйын кырдаалда ар дайым элдин намысы, тынч жашоосу үчүн кан-жанын аябай күрөшүүгө даяр турууга үндөп келген.

“Манаска” мүнөздүү монументалдуулук, архаикалуулук, алгачкы доорлорго тиешелүү болгон легендарлуу окуяларды камтуу “Семетейде” аз. Анда Семетейдин балалык чагына, өсүп-чоңоюшуна, өз эли-жерине кайтып келүүсүнө, ички жана сырткы душмандардан эл-жерин коргоого, атасынын даңкын өчүрбөй, анын өчүн алуу көбүрөөк көңүл бөлүнгөн. Андыктан эпосто көбүнчө дидактикалык мазмундагы, келечекке үмүт кылуу, ички душмандардан сак болуу маанисиндеги макал, лакаптардын камтылышы кокусунан эмес” [Сборник докладов научно-студенческой конференции слушателей ШБЭ. – Бишкек, 2001. - 35-б]. Мисалы, Манас өлүп ордосу чабылган соң Каныкей төркүнүнө Семетейди, кайненеси Чыйырдыны ала качат. Жолдо ачка калып, эмчегинен сүт чыкпай ыйлаганда Чыйырды ага:

*Шумкар учса уядан,
Тынары калат ордунда.
Туйгуну учса уядан,*

Тунжуру калат ордунда [Каралаев С. “Семетей” эпосу. - 1-китеп, 38-б]

деп сооротот. Мындан Чыйырдынын Каныкейге сөздүн күчү, элдик накыл сөз, макал-лакаптын жардамы менен акыл айтып, кайрат берип жатканы көрүнөт.

Жалпылап айтканда, улуттук көрөңгөнү, улуттук дөөлөттөрдү сактап, кийинки муунга калтыруу – көркөм сөздүн алмустактан келе жаткан башкы милдеттеринин бири. Манас үчилтигинин сюжетиндеги балдарды тарбиялоодо колдонулган, каармандардын иш аракеттеринин негизинде келип чыккан макал, ылакаптардын көркөм эстетикалык кызматын талдоого алып, макал, ылакаптардын жаш муундарга тийгизген тарбиялык маанисин ачып бердик.

Иштин экинчи главасы “Эпостогу дидактикалык мотивдердин идеялык-тематикалык көп багыттуулугу” деп аталып, үч параграфка бөлүнөт. Биринчи параграф “Ынтымак, ар-намыс, биримдик ж.б. этикалык категориялардын эпосто чагылдырылышы” деп аталып, үчилтиктеги ынтымак, ар-намыс, биримдик категориялары талдоого алынат.

Рухий нарктуулугун оозеки формада алып жүргөн көчмөн кыргыз эли өз уул-кызын курулай сөз менен эмес, уруу ичиндеги курактык иерархия мыйзамына ылайык ар ким өз ордуна жараша адеп-кылык күтүнүү аркылуу тарбиялаган. Жүздөгөн жылдар ичинде улуттук идеяны дайра сымал сюжетине улам кошумчалап көрөңгөлөнүп келе жаткан «Манас» эпосунда ушул иерархиялык таалимдин мисалдары ар бир кейипкердин кулк-мүнөзүндө, жүрүм-турумунда, өз ара алака-мамилелеринде чагылган. Эпостун маңызындагы ушундай касиет-сапатты байкаган изилдөөчүлөр аны “кыргыздын маданий энциклопедиясы” деп баа берип келишет. Эпос коомдук аң-сезимдин чар тарабын тегиз камтыган идея – көчмөн цивилизациянын нравалык-этикалык кодексин өз мазмунуна уютуп тургандыктан бүгүнкү күнү да мамлекеттик идеологиянын негизи, ыйман-ынсап менен гумандуулуктун өзөгү деп таанылууда.

«Сюжеттик өзөгү кечээки жоокердик замандын баш-аягы түгөнбөгөн катаал кагылыш-кармаштарына, кандуу казаттарына, каардуу окуяларына шыкалып турса да, “Манас” – акылмандыкка чулганган эпос» деп окумуштуу С.Байгазиев белгилеп өткөндөй [Байгазиев С. “Манас” эпосунун руханий, адептик-философиялык, патриоттук улуу дөөлөттөрү жана педагогикалык асыл нарктары. – Бишкек, 2014. - 5-б.], чынында эпосубузда жалпы эр жигиттерди коомчулукту патриоттулукка, намыстуулукка үйрөтө турган, тарбиялай турган накыл кептер, насааттар өтө жыш кездешет.

“Туулган жердин топурагы”, “Ата журттун асылдыгы” деген ыйык сезим, түшүнүктөр Манастан өтө эрте ойгонот. Ал он эки жашка толуп, эрезеге жеткенден баштап элдин көз карандысыздыгы, өз мекени Ала-Тоого кайтуу үчүн күрөшкө баш коет. Буга анын Алтай жеринде көрсөткөн эрдик иштери айкын күбө. Кытайлардан жүрөгү өлүп калган Акбалта менен Жакып Жолойдун зордугуна чыдабай, кызын, малын тартууга берип, аман-соо калалык дешкенде, Манас душманга багынгандан көрө согушууну, керек болсо өлүүнү артык көрөт:

Өлбөй тирүү жүргөндө

Не мураска жетейин,

Кырк үйлүү кыргыз журт үчүн

Курман болуп кетейин [Каралаев С. “Манас” эпосу. – Бишкек, 1995. - 88-б].

“Манас” эпосунда баатырдык, эр жүрөктүүлүк, кажыбас кайраттуулук, эрктүүлүк сыяктуу нравалык принциптер биригип, дагы бир этикалык түшүнүктөрдүн бири болгон намыс түшүнүгү менен жалгашат. Намыс – бул адамдын коомдо өзүн-өзү туура, адамкерчиликтүү алып жүрүү сезими, өзүнүн абийирин, арын, милдетин сезүү сапаты. «Биринчи жагынан коомдун ар бир мүчөсүнүн жаш курагы, социалдык абалы боюнча өз-өз жолу менен

наркталса, ал эми экинчи жагынан жеке адамдын намысы, үй-бүлөнүн намысы, урук, уруунун намысы биригип, жалпы эл намысына алып келген. Эл намысы анын нарктуулугунун зарыл көрсөткүчү болгондуктан, эл биримдигин бузууга, кыргыз Ата Журтун, ата конушун баскынчылык менен ээлеп алууга багытталган кызыл кыргындугу, сары сүргүндүү, кан суудай аккан нечендеген уруш менен согуштарда жеке адамдын намысы, үй-бүлөнүн намысы, урук, уруунун намысы бир гана эл намысы деген наркка келип тогошкон» [Жумалиев К. “Манас” эпосунда Ата-Журт, Мекен түшүнүктөрүнүн чагылдырылышы // Изв. ВУЗов. – 2014. - №4. - 83-б]. Бүгүн да эл намысын, мамлекет намысын бийик сактап туруу оңой иш эмес. мамлекеттик чек аралар такталбаган, эл аралык макулдашуулар менен шартталбаган илгерки жоокерчилик заманда эл намысын, көз карандысыздыгын коргоо, сактап туруу кыйла эле оор болгон. Ал үчүн “эл деген” эчендеген эр азаматтар кара башын канжыгага байлап, Ата Журт үчүн курмандыкка даяр турушу талап кылынган. Эпосто мындай көрүнүштөр көп кездешет. Мисалы, Текечи кан менен Шыгай кан Кытайларга сан мүлкүн, дүйнөсүн тарттырып ийип, Акбалтанын кытайлардын сураганын берели, айтканына көнөлүк, каалаганын берелик, Алөөкө ак үйлүү келиптир кан көтөрүп алалык дешет. Муну уккан Акбалта:

*Көп эле болсо өлөрбүз,
Өлүп калса кайран баш
Кыямат жүзүн көрөбүз
Ажал жетип күн бүтсө
Көр азабын көрөбүз!
Артыкча башым барында
Айылымды кантип берейин
Кутурган экен Алөөкө,*

Ит менен кулжуңдашып көрөйүн! [Каралаев С. “Манас” эпосу. - Бишкек, 1995. - 25-б.]

– деп тирүү турганда элимди кантип кытайларга каратып коюп карап турайын деп намыстанып алар менен беттешүүнү туура көрөт – көп болсо өлөрбүз деп элинин намысын колдон чыгарбаш үчүн өлүүгө да даяр. Каракан өлгөндө кыргыздар Алоокенин кордугун көп көрүшкөн. Алоокенин үнүн укканда ыйлаган бала да басылып, кыздарын тартууга алып жатканда Жакып менен Улак кандын намысы ойгонуп биз да Каракандын уулу элек, баары жаман болбосок, канзааданын уулу элек. Эгер Акбалта бизге баш болсо кытайдын катыгын берелик деп намыстанышат.

*Өтүп кеткен Каракан
Атабыздын чоңдугу
Аз болсо тоонун сеңирдей,
Каракандын сегиз уулу
Атасын тартпай баарысы
Акмак болду дегизбей
Кара-Тоону бет алып,*

Ой беките конолу [Каралаев С. “Манас” эпосу. - Бишкек, 1995. - 29-б]

– деп атанын атын өчүрбөй татыктуу уланталы, балдары акмак чыкты дебесин деп намыстанышат. Анткени, илгертен кыргыз эли балдарды атасынын атын татыктуу улантууга, чыныгы элдин уулу болууга тарбиялап келишкен. Мунун далили Жакып менен Улак кан атанын жолун улап, эли үчүн жасаган иш-аркетинен көрүнөт.

Жогоруда белгилеп өткөн Манас баатырдын, анын жанындагы ишенимдүү чоролорунун жасаган иш аракеттеринен улам “Колдон намыс кеткенче, канжыгадан баш кетсин” – деп айтылып калган кеп тарбиянын башаты дээр элек.

«Эпостун туруктуу мотивдеринин бири – чабылып чачылган элдин башын бириктирүү, Ата Журтту, Мекенди, эл жерди баскынчылардан бошотуу, эзилген элди көз карандысыз, тең укуктуу турмушка жеткирүү, дайым жараткандан ынтымак тилеп, биримдиктүү болууга чакырган мындай мотивдер өтө көп кездешет» [Жумалиев К. «Манас» эпосунда Ата-Журт, Мекен түшүнүктөрүнүн чагылдырылышы. – 2014. -34-б]. Чубак Алмамбетке эрегишип чыр чыгарганда Бакай Чубакка: – Өзүбүз бузулуп, бири-бирибизди буттан тартып жаткан соң, пил да болсок жыгылабыз, миң да болсок кырылабыз, Алмамбет кыйырыңдан карыш жылган жок, Арданба, кан Чубак, карайлап келген Алмамбет калмакка кызмат кылган жок! Кылган кызмат өзүңдүкү, байкагын Чубак сөзүмдү:

Бөлүнсөң бөрү жеп кетет,

Бөлүнүп калды кыргыз – деп

Бөлөк элге кеп кетет.

Жарылсаң ууру алуучу,

Жай уксаң акыл нак ушу.

[Орозбаков С. “Манас” эпосу. – Бишкек, 2014. 8-9-тт. - 338-б.]

Жыйынтыктап айтканда, эпосто кездешкен ар намыстуулукка, биримдүүлүккө, ынтымактуулукка, патриоттуулукка байланышкан дидактикалык мотивдер көбүнчө эл жерди сырткы, ички душмандардан коргоо аракеттерине жана чоролордун бири-бирине жасаган мамилелерине жана эң негизгиси Манас баатырдын эл үчүн жасаган ак кызматына, өрнөктүү үлгүсүнө басым баа берүү, жасоо, даңазалоо аркылуу угуучуларга таалим-тарбиялык насаат айтуу максатын кошо көздөйт.

Экинчи бөлүмдүн экинчи параграфы **«Манас» үчилтигиндеги эмгек темасынын тарбиялык маңызы**” деп аталат.

«Манас» үчилтигинин сюжетинде улут тарыхы, үрп адаты, каада-салты сыяктуу баалуулуктардын бардыгы камтылып, кыргыз элинин басып өткөн жолун эске салуу менен бирге эмгекке тарбиялай турган мотивдер каармандардын иш аракеттеринде көркөм нускалуу чагылган. Мисалы, Манас баатыр баштаган Бакай, Кошой, Каныкей, Акбалта, Алмамбет, Бөлөкбай уста өңдүү каармандардын жасаган иштери эмгекчил, ишкер адамдын үлгүсүн берет. «Эмгектин бөлүнүшү байыркы учурларда эле болгондугун “Манас” эпосу да ырастайт. Маселен, койчу башчысы Ошпур,

жылкычысы Ыйман, төөчүсү Сарбан, уйчусу Байбол, төлгөчү Кара Төлөгү, Агыдай далы көрүүчү, Ырамандын ырчысы, кабарчысы Жаш Айдар менен Эр Шууту, кароолчусу Сереги менен Жоорунчу, тилмечи алтымыш буруу тил билген Ажыбай, кара тилин кайраган чечен, элчиси Үрбү, балбаны алп Кошой, Акаяр, чыканактай эр Агыш, жоокерчиликтеги чалгынчысы Алмамбет, Сыргак, алдыда болуучу жакшылык менен жамандыкты жаңылбай билген акылман, көз ачыгы Бакай, Каныкей, чайчысы Тазбаймат, дарыгери Каныкей, Момунжан болуп берилишинен эле “Манас” үчилтигинде эмгектин бөлүнүшүнүн бардык түрүн, башкача айтканда, акыл эмгеги менен күч эмгегинин жиктелишин көрүүгө болот» [Манас энциклопедиясы. – Бишкек, 1995. - 366-б]. Устачылык, дыйканчылык, узчулук жана башка кол өнөрчүлүк менен эмгектенген каармандардын иш аракетин ачык, даана, таамай көрүп, эмгекчилдиктин уюткусун, иштермандыктын үлгүсүнөн сабак алууга болот. Каармандардын ар бири өз кесибин мыкты билгендиги, иштермандыгы, алсак, Бөлөкбайдын усталыгы, Каныкейдин жана анын нөкөр кыздарынын уздугу үлгү болууга татыктуу. Мисалы, “Көкөтөйдүн ашы” эпизодундагы кандагай шымга байланыштуу эпизод Каныкейдин аялдык мыкты сапаттарынын дагы бир кырын ачып бере алган эң бир жаркын эпизоддордун бири. Бул учур манасчылар тарабынан дагы зор канаттануу менен ырааттуу айтылат:

*Карап көрсөң өлчөөсүн
Кайыгы көзгө илинбей,
Жымырата тиктирген,
Жылан боор бүктүргөн.
Кош кобулдан тиштеген,
Ичине буулум ичтеген.
Найза тийсе тешер – деп
Быжыктабай койгондо
Мында да ишим бекер – деп,
Болот эгеп ширеткен,
Жетимиш балбан бөкөгө
Жеке шу шым каранды
Алым салып ийлеткен.
Боегун каныш бийлеткен,
Сынамакка бу шымды
Сыр бараң атсаң ок өтпөйт,
Так үстүнө карандын
Табылгы жаксаң чок өтпөйт,
Бүктөөсүн адам таппаган,*

Уздар көрүп мактаган [Орозбаков С. “Манас” эпосу. - Бишкек, 2014, 8-9-тт, 136-137-бб].

Жогорудагы мисалдан көрүнүп тургандай эзелки бабаларыбыздын турмушундагы уздун, устанын эмгеги, алардын колунан чыккан не бир азем буюмдар көркөм сөз аркылуу жайынча эле шөкөттөлүп калбастан, сюжеттик

окуянын өнүгүүсү менен тыгыз байланышта болуп, каармандарынын образдарынын ачылышында активдүү роль ойноп, эпостун идеялык-тематикалык мазмунунун тереңдеши үчүн таасирлүү, түйүндүү кызмат аткарат.

Манаска арнап Каныкей тиккен шымды Көкөтөйдүн ашында Кошой кийди. Каныкей бул шымды тикмек болгондо Даңдун-Баштын текелеринин терисин калың деп угуп, Абыкени баш кылып, алтымыш мерген аткарып, териге залал кылдырбай, бир-бир көзгө аттырып, терилерин алдырып келип, күндүн жүзүн чалдырбай кургатканын кундуйтуп, ак сандыкка каттырып, ашаткасын эринбей аярлык менен каныкей жез челекке жаткырып, алма кадыкка алты ай малмага салдырып, он кемпирге өңдөтүп, ышкын түп менен боётуп. алтымыш балбанга алмак-салмак ийлетиپ, катын бычып, кыз тигип, оймоктуудан уз тигип, өңкөй уздар иштеген. Кайып кызы Арууке токсон кызга баш болуп тогуз күнү тиштеген. Тиштегени билинбей, кыйыгы көзгө көрүнбөй жымырата тиктирген, жылан боору бүктөлгөн. Кундактай белин ийип, тизеси жерге тийип Кошойго жүгүнүп, ызаат көрсөтүп, Каныкей ал жерге басып келди, Алакан жазып батасын берди: “Эркек балалуу бол, аты Семетей болсун! Кошойго кошулуп ал жерде турган эл, капыр менен мусулман чуркурап, бүт бата кылды” [Орозбаков С. “Манас” эпосу. – Фрунзе, 1981. - 3-китеп. -204-214-бб].

*Желке чачы жүн экен,
Өзүңдүн көзүң өткөндө
Эмгекке тууган күң экен!*

деп акылдуу, эмгекчил, колунан көөрү төгүлгөн ууз адамга жолуккандыгына кубанып ак батасын берет [Орозбаков С. “Манас” эпосу. – Бишкек, 2014. - 8-9-тт, 140-б].

Манастын жарак жабдыгын жасаган укмуштуу уста жана кырк мүңкүрдүн башында турган казына сакчысынын кылган иш аракети түздөн-түз эмгекчил, иштерман адамдын үлгүсүн өзүнүн жасаган иш аракеттери эмгекчилдиги менен көрсөтүп жатат. Бөлөкбай ушундай эмгекчилдиги жана иштермандыгы менен эпосто устачылыктын пири жана кереметтүү уста катары сүрөттөлөт. Ал Манастын укмуштуу курал жарактарын – Айбалтасын, Сырнайзасын, Ач албарс кылычын жасайт. Бузулган Аккелтени, дүрбүнү, башка татаал курал жарактарды да оңдойт, доолбас, булдурсун сыяктуу күнүмдүк жай турмушта урунган буюмдар да анын колунан чыгат. Бөлөкбайдын өз ишин мыкты билгендиги, зоот чебери экендиги, талыкпаган татаал эмгек менен баатырларга жасап берген курал жарактар эпосто жогорку көркөмдүктө сүрөттөлөт. Эпостогу сырнайзанын жасалышын карап көрсөк: “Сары карагайдан кыйып, саратандын ысыгында алты ай бою кумга бөлөп жаткырып, чарайна менен чаптап, пил териси менен каптап, колдон тайып кетет деп кош тутам жерин төрт кырдуу кылып, колго жылуу болсун деп кой макмал менен тыштап, улатпай учун болоттон чыгарып, тийген жери ырбасын деп көз жаш менен сугарып, узундугун кырк кез кылат”. Мына ушундай куралды жасоодон Бөлөкбайдын талыкпаган

эмгегин көрүүгө болот. Бөлөкбайдын мындай эмгекчилдиги Кытайлык манасчы Жусуп Мамайдын вариантында Бөлөкбайдын Манастын курал-жарагын жасашы өзүнчө чоң эпизод болуп берилип, өтө кеңири баяндалат. Анда кендин иштетилишинен тартып, Манастын өзүнө гана ылайык курал-жарактын жасалып бүтүшүнө чейинки аткарылган иштер ырааттуу сүрөттөлөт. Бөлөкбайдын Манастын курал-жарагын жасашына Кошой, Бакай, Акбалта, Жамгырчы башында турган жалпы кыргыз журтчулугу жардамга келет. Бул курал-жарактардын жасалышы абдан зор эмгекти талап кылган: Анткени ар бир курал-жарактын өзүнүн жасоо шарты бар, алардын туура жасалышы жортуулга, салгылашка чыдай турган бышыктыгы чоң маселе болгон. Ал үчүн устада мол тажрыйба, кылдаттык, атайын билим болууга тийиш. Эпосто макталып сүрөттөлгөн Манастын курал-жарактарын жасаган колунан көөрү төгүлгөн Бөлөкбай уста эпостогу орчундуу каармандардын бири. Эпостогу ар бир курал душмандын катыгын берип жоодо жеңсин деген жан дүйнөсүнөн чыккан тилек менен Бөлөкбайдын колунан чыккан:

*Жердин бетин от кылам,
Очокту кызы көк кылам,
Темирди сүттөй агызам,
Арстандын жасап шайманын,
Айбан мүнөз душманга,*

Өнөрүмдү таанытам [Жусуп Мамай “Манас” эпосу. – Бишкек, 2014. - 83-б].

Эпостогу бул эпизоддор кыргыздар эзелки замандарда эле темир иштетип, устачылык кылгандыгын эле күбөлөбөстөн, улуу муундун турмуштук, эмгектик тажрыйбаларын: темир усталык, жыгач усталык, уздук, булгаары иштетүү, зергердик сыяктуу эмгек түрлөрүнүн жол-жоболорун, ыкмаларын кийинки муунга өткөрүп берүү.

Эмгек – кимдин ким экендигин көрсөткөн күзгү. Кишинин ар намысы эмгегинин натыйжасында көрүнөт. Акбалтанын демилгеси аркылуу кыргыздар кара курсактын камын гана жасабастан, өз мекенине жетүүнүн аракеттерин кыла башташат. Эмгек коомдук максатка айланып, элдин ынтымагы, ырашкерлиги артып, эпос аркылуу улам кийинки муун татыктуу тарбия алып жатат.

Иштин бул бөлүмчөсүндө дидактикалык маани-маңыздын башкы темасынын бири болгон эмгек темасынын эпосто чагылышы талдоого алынды. Каныкейдин мындай эмгекчилдиги аркылуу кыргыз аялдарынын ишмердигинин үлгүсүн көрсөтүп муундан муунга калтырып жатса Бөлөкбай уста Манаска жана анын чоролоруна жасаган курал-жарактарынын негизинде эр жигиттерди эмгекчилдикке тарбиялоонун үлгүсүн көрсөтүп жаткандыгын Сагымбай, Саякбай жана Жусуп Мамайдын варианттарын салыштыруу аркылуу талдоого алынды.

Экинчи бөлүмдүн үчүнчү параграфы **“Үй-бүлө темасындагы дидактикалык мотивдер «Манас» үчилтигинде»** деп аталат.

Кыргыз үй-бүлөсүндөгү уул-кыз, небере-чөбөрө, ата-эне, ага-эженин кылган иши, жүргөн-турганы, өз ара мамилеси, сүйлөгөн сөздөрү аркылуу тарбияланган. Курулай үгүт-насаат айта берүү кыргыз менталитетине анча мүнөздүү эмес. Кылымдарды тепчиген көчмөн турмуштун катаал шарты, далай муундардын тагдырына туш келген жоокерчилик кырдаал-шарт улут генетикасына чыдамкайлыкты, сабырдуулукту, жоктон барды жараткан тапкычтыкты калыптандырган. Көчмөн жоокер урууда туулган баланы турмуштун өзү тарбиялаган.

Ушул өңдүү тарбиянын элементтери кыргыздын энциклопедиясы болгон “Манас” үчилтигиндеги каармандардын жасаган иш аракеттеринен да даана көрүнүп турат. Мисалы баш каармандар болгон Манас менен Каныкейдин бири-бирине жасаган мамилеси жана аларга тарбия берген Чыйырды, Кошой, Бакай, Акбалталардын жасаган иш аракеттери, Жакып менен Чыйырдынын Манасты жашоо турмуштун кыйынчылыгын көрсүн, денеси катыксын, өз алдынча эмгек кылып үйрөнсүн деп Ошпурга берүүсү, Карабөрк, Акылайга Алманбеттин берген баасы, алардын элдик баатырга жубай болууга дараметтеринин жоктугу, Каныкейдин Манас баатырды табы менен багып, керектүү жерде акыл-насаатын кошуп, чыныгы жубайлыктын бийик үлгүсүн көрсөткөн иштери, Каныкейдин Семетейди тарбиялашы, Манас өлгөндө Чыйырдыны өз энесиндей жонуна көтөрүп алып Букарга жөө жол тартышы, Айчүрөктүн Сейтекти тарбиялашы эпостогу эң таасирлүү, түйүндүү сюжеттик эпизоддор, ошол эле убакта бул эпизоддор элдик педагогиканын, элдик дидактиканын бийик үлгүлөрү.

Кыргызда улуу адамдар даам сыза электе эч качан алардан биринчи дасторкондогу тамакка кол салуу болгон эмес. Бул улууга урмат көрсөтүү. Андыктан Жакып Букардан келген өз небереси Семетейге уу салынган аякты берсе:

*Сизден мурун мен ичсем,
Такыр болуп кетемин.
Жүзүн көрбөй Кудайдын
Атаке, капыр болуп кетемин.
Атадан мурун аш ичкен,
Абийирдин баарын кошо ичкен,
Ошенткен бала болобу*

Ошону бала деген оңобу – деп, биринчи ооз тийгенден баш тартып, кайра Жакыпка сунат [Каралаев С. “Семетей”. – Бишкек, 2013. - 1-китеп, 247-б].

Көрүнүп тургандай, каарман элдик салттарга таянып, аны өз жашоо-турмушунда колдонуп жатат. Ошондой эле бул дидактикалык мотив эпостогу конфликттүү кырдаалда бирден-бир жүйөлүү чечилиш катары колдонулган. Эркекти сыйлаган, барктаган, кемтигин толтуруп, демине-дем, күчүнө-күч кошуп, өйдөдө өбөк, ылдыйда жөлөк болуп жолдошуна дайым кам көрүп, кыйынчылыктарды бирге жеңишкен сапаттардын бардыгы Манастын жары Каныкейде бар. Каныкейдей акылдуу аял гана жакшы сөзү, мыкты мамилеси менен жарынын душманын азайтып тууганын көбөйтөт. Ал

эми Каныкейде болгон сапаттар Акылайда жок. Каныкей менен Акылайдын Манаска жасаган мамилесин, жүргөн-турган иш-аракетин, мүнөзүн салыштыруу аялзатына тиешелүү сапаттардын маңызы ачылат:

*Алып турган зайыбың,
Шооруктун кызы Акылай
Шоодураган капырай.
Айтса тилди албаган
Дардештиги бар экен.
Орой кыял, суук сөз,
Обу жок жаман жан экен.
Эрге кароо, эң долу!*

Чабылып кеткен долунун

Чатагы мынча бар экен [Каралаев С. “Манас” эпосу. - Бишкек, 2010. - 512-б].

Акылайдын тарбиясыз орой, долу, дардештигин айтуу аркылуу ыймансыз, тарбиясыз аялзатынын сапаттарын саналып, Манаска татыксыз аял катары сүрөттөлөт.

Ушуларды эске алган Бакай кан Манаска Каныкей тууралуу айтып, Букардын каны Темирканга жуучулукка баралы дейт. Манас Бакайдын акылына көнөт.

*Акылайдын барында
Кырк чоро кетер талаага.
Бул Акылай катының
Оолукма жинди капырың
Үзүлгөнүң улабайт,
Чачылганың жыйнабайт,
Жыртылып кеткен чоронун,*

Чопкутун оңдоп жамайбы... [Каралаев С. “Манас” эпосу. - Бишкек, 2010. - 527-б] – деп Манаска дайым аталык насаатын айтып келген Бакай кан Акылайдын жасаган иш-аракеттерин көрүп Манаска татыктуу жубай болуп бере албайт деп Каныкейди сунуштайт.

*Ал Каныкей капыры,
Адамдан бөлөк акылы,
Сайып жүрүп бак кылар,
Салып жүрүп там кылар,
Санжыргалуу башыңды
Жер жүзүнө кан кылар.
Терс аяк жаман атыңды
Багып тулпар ат кылар.
Кызматыңды бат кылар.
Кандыгың журтка дүң болот
Жалгыз башың миң болот!
Арышын керет ааламга
Аккуладай бууданың
Айыл колот чуркурап*

Адашкан башка тууганың! [Каралаев С. “Манас” эпосу. - Бишкек, 2010. - 528-б]. – деп аялдын жакшысын акыл кеңешин айтып эл башы кыларын адашкан башка тууганы байырлап, эли толуп төрт тарабы төп келген турмуш болорун айтат. Кан Бакайдын бул айткандары бүгүнкү күндөгү жаштарды жар тандоодо адашпай, жакшысын тандап, үйлөнүүгө үгүттөп турат. Бул эпостун өзүнөн чыккан чоң тарбия, улуу мектеп дешке болот.

Мунун далили катары Манас өлгөнүнө кырк күн боло электе “ага өлгөндө иниге, жеңе керек болучу” деп Абыке менен Көбөш кыргын салып Каныкей менен Акылайды алмакчы болгон окуядан эле Акылайдын Каныкей менен Акылайдын Манаска жасаган мамилесин көрүүгө болот. Мисалы, Манастын көзү өткөнүнө кырк күн боло электе Көбөшкө макулдугун берип койгондугу анын Манастай баатырга ылайыксыз, татыксыз экендигин далилдейт.

Акылайдан айырмаланып Каныкейдин канчалык салмактуу, терең, антка, шертке бек, аялзаты экендиги бул окуядан да өзгөчө көрүнөт.

Бадышамдын өлгөнү кырк күн боло элек,

Кумпайдан тууган бадышам,

Каргадан тууган иттерге

Төшөгүн кантип бастырам,

Төшүмдү эле кантип ачтырам? !

Каздан тууган бадышам,

Каргадан тууган иттерге

Төшөгүм эле кантип бастырам,

Койнумду эле кантип ачтырам?!

Бу көрөкчө өлөмүн,

Минтип тирүү жүргүчө

Туубай туна чөгөйүн! [Каралаев С. “Семетей” эпосу. – Бишкек, 2013. - 28-б] – деп Каныкей өлүмгө да даяр экенин билдирет.

Каныкей менен Акылайдын жасаган иш аракеттеринен сырткары да таалим-тарбия ала турган элдик көз караштар жана түшүнүктөр орун алган. Бул салтты Айчүрөктүн жасаган иш аракеттеринен да жолуктура алабыз. Бул салттын кийинки муундан-муунга өтүшүнүн өзү дидактика деп эсептесек болот.

Жыйынтыктап айтканда, образдарын салыштыруу аркылуу талдоого алынды. Дидактикалык мотивдер аркылуу ынтымак-биримдик, ар-намыс, эл үчүн жасаган эрдик, эмгекке тарбиялоо менен катар үй-бүлө институту, ага тиешелүү моралдык-этикалык категориялар эпосто көркөм чагылат.

Ишибиздин экинчи бөлүгүндө эпостогу дидактикалык мотивдер аркылуу жоокерчилик заманда көчмөн турмуш өткөргөн ата-бабанын жеке сапаттары аркылуу коом ынтымагын, эл биримдигин сактап келгендиги талдоого алынды.

КОРУТУНДУ

Ишибизде дидактикалык мотивдердин “Манас” эпосундагы көп багыттуу идеялык-көркөмдүк функциясына талдоо жүргүзүү аракети болду. Эпостогу дидактика чыгарманын идеясына, сюжеттик окуяларына сиңирилиши орчунду орунду ээлейт. Эгерде дидактика кууш маанисинде тарбия берүү үчүн жалаң насаат айтуудан турган педагогикадык ыкманын бир түрү болсо, фольклордо, анын ичинен эпикалык поэзияда чыгарманын көркөм системасында олуттуу роль ойногон мотивдердин бири экендигин көрүүгө болот. Анткени антропология, этнология, философия, психология сыяктуу илимдердин пайда болуп калыптануусунун башатында фольклор тургандыгы айдан ачык.

Манасчы Сагымбай Орозбаков менен Саякбай Каралаевдин вариантындагы дидактикалык мотивдер чыгармадагы каармандардын жүрүм-турумундагы, иш аракетиндеги, сүйлөгөн сөздөрүндөгү үлгү болорлук, тарбиянын мааниси терең, жакшы адам болууга үндөй турган, адамкерчиликтүүлүк, ак ниеттүүлүк, гумандык сапаттарга үндөй турган иш аракеттерден көрүнөт;

Манастын жарык дүйнөгө келгенден баштап, бул дүйнөдөн өткөнгө чейинки окуялардын тизмегинен анын эл үчүн жасаган иш аракетинен жана чоролоруна жасаган мамилесинен журт башкаруучусу, анын өз эли үчүн, жакын чоролору үчүн кылган камкордугунан бүгүнкү эр азаматтар да тарбиянын бийик үлгүсүн алууга болот;

Чыгарманын сюжетиндеги кайсы окуя болбосун ар бир каармандын (Чыйырды, Каныкей, Айчүрөк, Кошой, Акбалта) жүрүм-турумунда, насаат сөздөрүндө, иш аракетинде таалим-тарбиянын көрөңгөсү көрүнөт. Бир эле “Каныкейдин жомогунда” эл-жерге болгон сүйүү, Ата Мекенге болгон кусалык, ата-энеге болгон мээримдин бийик үлгүсү чагылдырылат;

Элдик оозеки чыгармачылыктагы майда жанрлар эпостун тулкусуна сиңирилип, эпостун поэтикалык ажарын арттырууга, негизги идеясын тереңдетүүгө кызмат кылат. Макал-ылакаптар да эпостогу башкы максатты идеализациялоодо, каармандын иш-аракеттериндеги мүнөзүн ачып берүүдө негизги каражат катары пайдаланылат. Себеби, макал-ылакаптарда элдик акылмандыктын бийик үлгүсү сакталып, эпостун таалим-тарбиялык маңызын тереңдетип турат;

“Манас” эпосунун негизги идеясынын бири – эл-жердин көз карандысыздыгын, элдин биримдигин, ынтымагын сактоо. Ошондой эле эр жүрөктүүлүгүн, кажыбас кайраттуулук, эрктүүлүк принциптеринин башын кошкон ар намыс, биримдик категориялары да Текечи хан менен Шыгай хандын окуясы, Чубак менен Алмамбеттин чатагы өңдүү эпизоддордо, өзгөчө эл жерди сырткы, ички душмандардан коргоо аракетиnde көрүнөт. Манас жана анын чоролорунун эл-жери үчүн жасаган иштеринде ар намыстуулуктун, биримдиктин, ынтымактуулуктун, патриоттуулуктун бийик үлгүсү көрүнөт жана жаш муундарды ушул сапаттарга үндөйт;

Үчилтиктиктеги Жакыптын мал багып байышы, журтуна кадырлуу болуусу, Манас эр жеткенде эгин эгип Аккула сындуу тулпарга ээ болгондугу, Бөлөкбай уста жоо жарак жасап, Манастын кошуунун камсыздаганы, Каныкейге окшогон чебер уздардын жоо кийимин камдаган өнөрү аркылуу эмгек эң чебер поэтизацияланып, Каныкей менен Акылайдын образдары салыштырмалуу талданып үй-бүлөнүн ыйык жана аялуу экендиги аны аздектөөнүн моралдык-этикалык нускалары берилет;

Дидактикалык мотив, башкача айтканда келечек урпактарга нуска кеп айтуу, таалим-тарбия берүү “Манас” эпосунун негизги милдеттеринин бири. Ал милдет эпосто фольклордук чыгармачылыктын синкреттүүлүк табиятына ылайык өтө кеңири, ошол эле учурда көркөм поэтикалуу ишке ашкан.

Диссертациялык иштин негизги мазмуну төмөнкү макалаларда жарыяланды:

1. Тойчубек кызы Жазгүл. «Манас» эпосундагы макал-ылакаптардын тарбиялык мааниси [Текст] / Тойчубек кызы Жазгүл // И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин жарчысы. Атайын чыгарылышы – 2014. – 95-97-бб.

2. Тойчубек кызы Жазгүл. Фольклордук салттардын акындар чыгармачылыгында уланышы [Текст] / Тойчубек кызы Жазгүл // Тил, адабият жана искусство маселелери. – 2014. - Атайын чыгарылыш. – 203-209-бб.

3. Тойчубек кызы Жазгүл. «Манас» эпосундагы дидактикалык мотивдер аркылуу жаш муундарды гумандуулукка тарбиялоо [Текст] / Тойчубек кызы Жазгүл // “Айтматов окуулары – 2015”: эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары. – Бишкек, 2015. – 455-459-бб.

4. Тойчубек кызы Жазгүл. Тарбиянын уюткусу “Манас” эпосунда [Текст] / Тойчубек кызы Жазгүл // Кыргызстан аялдары: Реалиялар жана перспективалар: тарых жана маданият жылына арналган 2-эл аралык илимий-практикалык конференция. – Бишкек, 2015. – 170-175-бб.

5. Тойчубек кызы Жазгүл. “Манас” эпосунун негизинде жаштарды патриоттуулукка, ар намыстуулукка тарбиялоо [Текст] / Тойчубек кызы Жазгүл // “Манас” эпосу жана кыргыз элинин дүйнө таанымы: республикалык илимий-практикалык конференциянын материалдары. – Бишкек, 2015. – 131-135-бб.

6. Тойчубек кызы Жазгүл. Мухтар Ауэзов жана “Манас” эпосу [Текст] / Тойчубек кызы Жазгүл // XIII Ауэзов окуулары: эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары. – Алматы, 2015. – 53-57-бб.

7. Тойчубек кызы Жазгүл. “Семетей” эпосундагы дидактикалык мотивдер [Текст] / Тойчубек кызы Жазгүл // Тил, адабият жана искусство маселелери / Манастан Чыңгыз Айтматовго карай: проблемалар жана көз караштар: эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары. – Бишкек, 2016. - Атайын чыгарылыш. – 97-99-бб.

8. Тойчубек кызы Жазгүл. Наставления мудрых старейшин в трилогии «Манас» [Текст] / Тойчубек кызы Жазгүл // Проблемы современной науки и образования. – 2016. – № 29 (71). – С. 65-69.

9. Тойчубек кызы Жазгүл. Дидактические мотивы трилогии «Манас» [Текст] / Тойчубек кызы Жазгүл // «Academy». – 2016. - № 11 (14). – С. 53-57.

10. Тойчубек кызы Жазгүл. Дидактикалык ырлардын «Манас» эпосундагы көркөм функциясы [Текст] / Тойчубек кызы Жазгүл // Маданият аралык байланыш жана компаративистика. Илимий макалалар жыйнагы. – 257-262-бб.

11. Тойчубек кызы Жазгүл. Үй-бүлөлүк баалуулуктар «Манас» эпосунда [Текст] / Тойчубек кызы Жазгүл // “Айтматов окуулары – 2016”: эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары. – Бишкек, 2016. – 380-385-бб.

Тойчубек кызы Жазгүлдүн “Манас” үчилтигиндеги дидактикалык мотивдер” деген темада 10.01.09 – фольклористика адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык ишинин РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: дидактика, жанр, манасчы, мотив, насаат, поэзия, поэтика, тарбия, фольклор, эпос.

Изилдөөнүн предмети: Сагымбай Орозбаков менен Саякбай Каралаевге тиешелүү “Манас”, “Семетей”, “Сейтек” трилогиясынын варианттары.

Изилдөөнүн объектиси: “Манас” эпосу кыргыз цивилизациясынын коомдук түзүлүшүнүн жана нравалык эрежелеринин энциклопедиясы аталышынын далили катары алынган дидактикалык түшүнүктөрдүн системасы.

Изилдөөнүн максаты: Иштин негизги максаты – манасчы С.Каралаев менен С.Орозбаковдун айтуусундагы “Манас” үчилтигиндеги дидактикалык мотивдерге системалуу анализ жүргүзүү, талдоо жана байыртадан келе жаткан таалим-тарбия салттарынын алкагында талдоо жана алардын бүгүнкү күндөгү моралдык-эстетикалык маанисин көрсөтүү.

Изилдөө усулдары: С.Орозбаков менен С.Каралаевдин варианттарында кездешкен дидактикалык ырлар жана дидактикалык мотивдерди башка дагы дидактикалык мүнөздөгү чыгармалар менен салыштырып, атайын системалуу иликтөөдө тарыхый-салыштырма метод тандалып алынды. Мындан сырткары изилдөөдө анализ жана синтез методдору колдонулду.

Изилдөөнүн натыйжалары жана илимий жаңылыгы: манасчы С.Орозбаков менен С.Каралаевдин варианттарындагы дидактикалык мотивдерди алгачкы ирет илимий системага салынып түшүндүрүлүшү өзгөчө мааниге ээ.

Колдонуу боюнча сунуштар: Изилдөөнүн жоболору жана тыянактары манастанууну окуп үйрөнүүдө, окуу китептери менен окуу куралдарынын мазмунун жаңылоодо сунуш кылынат.

Колдонуу чөйрөсү: Илимий иштин материалдары менен жыйынтыктары манастануу жана фольклористиканы толуктоого багытталат, фольклористика жана манастануу илиминин ар түрдүү маселелерин тактоого, жогорку окуу жайларда филолог адистерди даярдоодо, жалпы билим берүүчү мектептерде колдонсо болот.

РЕЗЮМЕ

диссертационной работы Тойчубек кызы Жазгуль “Дидактические мотивы в трилогии “Манас”, представленной на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.09 – фольклористика

Ключевые слова: воспитание, дидактика, жанр, манасчи, мотив, наставление, поэзия, поэтика, фольклор, эпос.

Предмет исследования - варианты эпической трилогии “Манас” – “Семетей” – “Сейтек”, принадлежащие Сагымбаю Орозбакову и Саякбаю Каралаеву, источниковедчески закрепленные.

Объект исследования – наличие системы дидактических императивов, свидетельство того, что эпос “Манас” являлся энциклопедией общественного устройства и нравственных норм кыргызской цивилизации.

Цель исследования – на основе сопоставительного анализа авторских вариантов эпических источников, с точки зрения наличия и значимости в них дидактических мотивов, создать системные представления об исторической модели национальной педагогики, о характере древних традиций, обычаев и форм утверждения приоритетов морально-нравственного характера и многовековых принципов воспитания через призму современных морально-эстетических ценностей.

Методология исследования базируется на сравнительно-историческом подходе к оценке культурных приоритетов в историческом контексте и непосредственном сопоставительном рассмотрении в художественных системах обоих сказителей. Изучение дидактических мотивов, проявляющихся в тех или иных текстовых фрагментах, в сравнении с другими произведениями кыргызского фольклора дидактического характера основывается на непосредственно аналитическом подходе и стремлении к синтетическим выводам.

Результаты исследования и научная новизна позволяют надеяться, что теоретические и фактологические разработки диссертации составят некий вклад в развитие фольклористики, помогут глубже понять малоизученную специфику древнего дидактического пласта национальной культуры.

Рекомендации по использованию: результаты работы могут быть использованы как дополнительный материал в вузе и средней школе при изучении истории кыргызской фольклорной культуры. Положения и выводы исследования могут быть использованы при обновлении учебных материалов.

Сфера применения: материал и итоги научной работы сориентированы на естественную эволюцию манасоведения во всей широте воздействия нравственной энергии эпоса “Манас” на современное общество.

Summary

of Thesis work by Toichubek kzy Jazgul on competition of academic degree of candidate of Philological Sciences majoring in 10.01.09. folkloristics, on the topic "Didactic motifs in trilogy" Manas. "

Key words: didactics, motive, poetry, instruction, education, genre, poetics, folklore.

Object of study: In the process of writing a scientific paper, examples of Manas epic were taken from the legends by manaschy Sayakbai Karalayev and Sagymbay Orozbekov.

The purpose of the study: The main goal of the work is systematic analysis of didactic motives in manaschy legends by S. Karalayev and S. Orozbekov, analysis within the framework of old educational traditions and demonstration of today's moral-aesthetic values.

Methods of study: Method of historical comparison was chosen for the systematic study of didactic songs and didactic motifs encountered in the variants of S. Orozbekov and S. Karalayev in comparison with other writings of didactic nature. Also, in the research methods of analysis and synthesis were used.

The results of the research and academic novelty: particular importance is the explanation first laid in the scientific system of didactic motifs by manaschy S. Orozbekov and S. Karalayev.

Recommendations for use: The provisions and conclusions of research are recommended in studying manasology, updating the content of textbooks and workbooks.

Scope of application: Materials and results of scientific paper are aimed at updating of manasology and folklore materials, can be used to clarify various issues of folkloristics and manasology, to train specialists in higher educational institutions, philologists, in general academic schools.